

KATERINA KEDRON

**GENDEROVÝ ASPEKT VE FRAZEOLOGII:
SŇATEK A ROVNOPRÁVNOST MUŽE A ŽENY
V PARTNERSTVÍ****THE GENDER ASPECT IN PHRASEOLOGY: MARRIAGE
AND COEQUALITY OF MAN AND WOMAN IN PARTNERSHIP****Abstrakt**

Příspěvek se zabývá porovnáním frazeologismů tří slovanských jazyků a vyhledáváním kulturně významných informací v jejich sémantice a obraznosti. Důraz se klade na problém reflexe genderu v jazyce a jeho cílem je přispět k popisu konceptů ‚muž‘ a ‚žena‘. Nejdříve se rozebírá samotný termín *koncept* a v souvislosti s tím i pojem *genderový koncept*. Dále se pozornost zaměřuje na analýzu frazémů v běloruštině, polštině a češtině a jejich porovnání. V centru pozornosti jsou sémantické skupiny frazémů hodnotící sňatek a jeho účastníky a dále rčení vystihující podřízenost partnera partnerce a naopak.

Abstract

The article deals with a comparison of idioms of three slavonic languages and searches cultural information in their semantics and symbols of their metaphors. The problem of the reflection of gender in language is emphasized in the paper, with the aim to describe concepts of a ‚man‘ and a ‚woman‘. First of all it is analyzed the term *concept* and subsequently the term *gender concept*. Further, the article focuses on interpretation of idioms in Belarusian, Polish and Czech languages and their comparison. Analysis includes semantic groups of idioms which contain information about marriage and it's participants and also expressions that mean obedience of one of the partners.

Klíčová slova

jazykový obraz světa ■ gender ■ frazeologie ■ koncept ■ genderový koncept

Keywords

lingual/national image of the world ■ gender ■ phraseology ■ koncept ■ gender koncept

Úvod

Odkaz Josefa Dobrovského současným slavistům je těžké docenit. Překvapuje zde nejenom šíře autorova záběru, ale i hloubka úvah, systematické a kritické zpracování materiálu. Jak o Dobrovském napsal B. Ha-

vránek, tento vědec se odlišuje od jiných lingvistů svého pokolení „tím, že postupuje při své práci vědecky, metodicky přesně a kriticky: vychází z přesné a podrobné znalosti rozsáhlého faktického materiálu, pracně objeveného, spolehlivě zjištěného a kriticky ověřeného, fakta ta pak výstižně a důmyslně rozřídí a uvádí v soustavu, pokoušeje se odhalovat jejich zákonité souvislosti“ (Havránek 1953: 98). Tyto kvality jsou dnes nanejvýš aktuální, stejně jako témata, která Dobrovského zajímala. Mimo jiné se Dobrovský věnoval komparaci slovanských jazyků a také frazeologii, v níž viděl zdroj pro obohacování soudobého spisovného jazyka.

V následujícím textu bychom se chtěli věnovat některým z těchto témat ze současného hlediska, konkrétně porovnat frazeologický materiál několika slovanských jazyků (běloruštiny, polštiny a češtiny) ve světle genderové lingvistiky. Při popisu a analýze frazémů nás bude zajímat to, jakým způsobem jazyk reflektuje představy o mužích a ženách. Soustředíme se přitom na skupinu frazémů vypovídajících o partnerských vztazích muže a ženy, konkrétně budeme pracovat s dvěma tematicky omezenými skupinami frazémů vztahujícími se k frazeosémantickým polím: a) sňatek, b) podřízenost, ovládnutí partnera ve vztahu. Vzhledem k tomu, že se jedná o částečnou rekonstrukci konceptů ‚muž‘ a ‚žena‘, nejdříve uvedeme několik úvah k pojmu „koncept“ a otázce genderových konceptů.

Pojmy koncept a genderový koncept

Klíčovým pojmem vědeckých výzkumů zaměřených na sledování kulturních informací v jazyce je *jazykový obraz světa*. Tímto termínem se obvykle označuje interpretace skutečnosti (kterou lze chápat jako soubor soudů o světě) uložená v jazyce. Mohou to být soudy buď ustálené ve vlastním jazyce, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (např. v příslovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované“ (Bartmiński 1999: 104).

Jazykový obraz světa tvoří *koncepty*. Tento termín vyjadřuje mentální struktury naivního obrazu světa, které vznikají v důsledku vzájemného působení tradic, folklóru, ideologie a náboženství, osobních zkušeností a systému hodnot (Kirilina 1999: 87). Koncept lze tedy určit jako pojem, který odpovídá představě o těch významech, jimiž operuje člověk v procesu myšlení a které odrážejí zkušenosti a znalosti mluvčích. Koncept tak označuje sumu znalostí a existuje jako operativní jednotka paměti, mentálního lexikonu a konceptuálního systému mozku (KSKT 1996: 90).

Koncept má složitou strukturu. Ju. S. Stěpanov, který rozebírá otázku strukturního modelu konceptu, zdůrazňuje, že na jedné straně sem patří všechno, co se vztahuje k výstavbě pojmu, na druhé straně struktura konceptu zahrnuje vše, co z něj činí fakt kultury: výchozí forma (etymologie); zredukovaná na základní příznaky historického obsahu; současné asociace; hodnocení apod. (Stěpanov 1997). Strukturu konceptu lze tedy představit následně: 1. základní, aktuální příznak; 2. dodatečné, „pasivní“ příznaky, které jsou historické; 3. vnitřní forma, která se odráží ve vnější, slovesné formě (tamtéž: 44).

Genderové koncepty odrážejí kulturně významnou opozici „mužského“ a „ženského“ archetypu. V základě tohoto protikladu je konceptualizace lidských zkušeností: přítomnost dvou typů lidí – mužů a žen – motivovala vznik kategorií „maskulinita“ a „femininita“. Z toho vyplývá, že koncepty ‚muž‘ a ‚žena‘ jsou univerzální, to znamená, že jsou přítomné v kterékoliv kultuře (Kirilina 1999: 92). Zároveň v každé kultuře jsou koncepty ‚muž‘ a ‚žena‘ mnohoplánové a charakterizují obě pohlaví v různých aspektech (viz Kedron 2009). Jak se přesvědčíme níže, genderové koncepty jsou v mnoha ohledech v různých jazycích shodné. K tomu lze poznamenat, že univerzální povaha konceptů neznamená jejich totožnost v různých jazycích: „způsob konceptualizace skutečnosti je částečně univerzální, částečně národně specifický, proto mluvčí různých jazyků vidí svět trochu odlišně, prizmatem svých jazyků (Apresjan 1995: 39). V následujícím textu pojednáváme podrobněji k této otázce v procesu analýzy frazémů s cílem rekonstrukce konceptů ‚muž‘ a ‚žena‘.

Hodnocení sňatku, partnerství, účastníků sňatku

Obraznost řady frazeologismů vztahujících se k frazeosémantickému poli „Sňatek“ znázorňuje vnímání sňatku z pohledu ženy nebo muže. V některých případech lze pozorovat odlišné chápání stejné věci. Pro ženu může být sňatek pochopen jako cíl. Běloruština reflektuje negativní postoj ke snaze uspišit jeho dosažení, což odráží obraznost frazému *не ханайся як пападзянка замуж* ‚nepospíchej, nedělej nic ukvapeně – dosl. nepospíchej, jako pospíchá s vdavky popova dcera. Frazém vyjadřuje především nepříznivý vztah lidu k duchovním, který se rozšiřuje i na jejich bližní¹. Kromě toho však odráží také negativní vnímání ukvapenosti mladých dívek co nejrychleji se provdat.

¹ Srov. také běl. *зайздросны як паповыя вочы* ‚závistivý‘ – dosl. závistivý jako

Polština registruje jinou stránku chování ženy: proces vybírání si partnera. V tomto případě lze konstatovat opačný postoj, kdy nepřilíš dlouhé hledání toho pravého není vnímáno negativně – *nie czekać na księcia z bajki* ‚neodkládat manželství, nečekat na ideálního muže‘ – dosl. nečekat na prince z pohádky.

Z pohledu muže je sňatek hodnocen jako hloupost (v polštině): *było dwóch braci mądrych, a trzeci żonaty* ‚nemá cenu se ženit‘ – dosl. dva bratři byli chytrí, zatímco třetí byl ženatý (ženatý muž je označen jako protiklad chytrého muže), případně je posuzován jako břemeno (v běloruštině a češtině): *надзяваць сабе хамут на шыю* – *navlíknout na sebe chomout* ‚(o)ženit se, a zbavit se tak (sám) někdejší svobody‘.

Tento pár frazeologismů vyžaduje dodatečný komentář k jejich genderové sémantice. České rčení má řadu variant: *lézt do chomoutu, strkat hlavu do chomoutu, dostat se do chomoutu, strkat hlavu do ohlávky*. Všechny tyto výrazy se vyslovují ve vztahu k muži, který si výrazně přitíží (ztrácí nebo omezuje svou volnost, přijímá starosti apod.) tím, že se ožení (autoři SČFI opatřili tato rčení poznámkou „o muži“ (SČFI 1998, 1: 228; 278–279). V případě běloruského frazému se ve slovníku I. Ja. Lepešava v heslu *надзяваць сабе хамут на шыю* ‚velmi se něčím zatěžovat, zbytečně si přidělavat problémy, starosti‘ uvádí následující informace: „Занадта абцяжарваць сябе чым-н., рабіць сабе лішні клопат, нязручнасці. *Хіба зяця ўзяць? – разважна загаварыў [Макар]. А Нічыпар даў яму раду: – Вельмі сабе, калі хочаш на шыю адзень хамут,*„ (SF 2: 75). Uvedený význam ani příklad nesvědčí o genderových charakteristikách daného frazému. Proto upřesníme, že dané rčení dostává v řadě kontextů užší význam, frazém se tak vyslovuje ve vztahu k muži a jeho generová sémantika se shoduje s významem výše uvedených českých výrazů. Slov. Займеў якія вялікія клопаты ці, прыкладам, няўдала жаніўся — «хамут на шыю» (Звезда 10. 11. 2006).

Vnímání sňatku jako břemena je velmi rozšířené a není doménou pouze slovanských jazyků. Tomu napovídají běloruské výrazy *вязаць сябе вузамі Гіменя* ‚vstoupit do manželství‘, *ланузі Гіменя* ‚manželství‘, které pocházejí z antické literatury. V polštině a češtině jim odpovídají

popovu oči; *дапамога як папова малітва* ‚něco je málo platné, nepomůže‘ – dosl. (něco) pomůže jako popova modlitba; *дурны, шалёны, утрапёны, ліхі поп хрысціў каго* ‚někdo je hloupý, zbrklý nebo naivní‘ – dosl. někoho pokřtil hloupý, šilený, zbrklý, nepřičetný pop; *варушыцца бы папоў парабак* ‚dělat něco příliš pomalu‘ – dosl. hýbat se jako popův pacholek; *хітры як пападзя* ‚mazaný, vychytralý‘ – dosl. vychytralý jako popova žena; *зайздросны як пападзя* ‚závistivý‘ – dosl. závistivý jako popova žena.

domácí frazeologismy: pol. *połączyć się węzłem małżeńskim*; *węzeł małżeński*, č. *manželské okovy*.

Pozoruhodné je také hodnocení nastávajícího partnera. Ve všech třech jazycích je prezentováno vyjádření postoje k nevěště a ženichovi z pohledu jejího/jeho materiálního postavení: běl. *узяць жонку ў адной кашулі*, pol. *wziąć żonę w jednej koszuli* (běloruský a polský ekvivalent se shodují jak formálně, tak sémanticky: doslovnému významu – vzít si ženu pouze v košili – odpovídá přenesený význam ‚vzít si chudou ženu‘); č. *princ, princezna z Nemanic* ‚nemajetný ženich, nevěsta‘.

Vnímání pozic muže a ženy jsou rozdílná: v běloruštině a polštině existují na jedné straně již uvedené výrazy běl. *узяць жонку ў адной кашулі*, pol. *wziąć żonę w jednej koszuli*, které ukazují na možnost oženit se s nemajetnou nevěstou, pro ženu ale jazyk mapuje také „opačnou“ možnost – provdat se materiálně výhodně: běl. *добра выйці замуж*, pol. *dobrze wyjść za mąż* (v češtině se také používá výrazu *dobře se provdat*). Jazyk tedy vypovídá o tom, že pro danou společnost je důležité vědět, nakolik je výhodný budoucí sňatek. Srov. také výrazy běl. *добрая партыя*, pol. *dobra, świetna partie*, č. *výhodná partie*. Tyto výrazy mohou označovat jak samotný sňatek (‚výhodný sňatek – zprav. z hmotného hlediska‘), tak ženicha, příp. nevěstu (‚vhodný, dobře situovaný ženich n. nevěsta‘).

Sňatek výhodný z materiálního hlediska je tedy vnímán jako velmi kladná událost. V této souvislosti je potřeba se zmínit také o negativním polském frazeologismu *łowca posagów* ‚muž hledající nevěstu mezi ženami s věnem‘. Toto rčení vyjadřuje nepříznivý postoj k muži vyhledávajícímu bohatou nevěstu. Výraz však neprotiřečí již uvedeným frazeologismům, neboť charakterizuje jiný jev – v daném případě se jedná o muže, který je sám chudý a snaží se zbohatnout prostřednictvím své nevěsty. Odsouzí se tak vychytralost a nečestnost jednání, nikoliv snaha mít materiálně zajištěný sňatek a v daném případě jazyk reflektuje morální postoje kulturní společnosti.

Podřízenost, závislost muže na ženě/ženy na muži, ovládání partnera/partnerky

Převážná většina slovních spojení dané skupiny označuje závislost muže na ženě a patří ke stejnému strukturně-sémantickému typu frazeologismů. Jsou to výrazy, kde je obraz ženy představen určitým atributem – nejčastěji se jedná o botu (nebo podpatek jako metonymické označení boty), příp. o součást ženského oblečení (např. zástěra, sukně): běl. *сядзець пад*

фармухом, *апынуцца над абцасам*, pol. *trzymać się czyjejs spódnicy*, č. *držet někoho pod pantoflem* apod. Daný frazeologický model je velmi aktivní, o čemž mimo jiné svědčí vznik derivátů ve slovní zásobě, např. běl. *падабцаснік*, pol. *pantoflarz*, č. *podpantoflák*.

Frazémy tohoto typu se v různých jazycích mohou shodovat jak sémanticky, tak formálně, srov. běl. *быць, сядзець над фармухом*, pol. *być, siedzieć pod fartuszką*; běl. *трымаць над абцасам каго*, pol. *trzymać kogoś pod pantoflem*, č. *držet někoho pod pantoflem*. Při porovnávání dalších frazeologismů zjišťujeme řadu rozdílů (kupř. ekvivalenty frazémů v různých jazycích mohou mít různý počet variant: např. běl. *трымацца за спадніцу чыю, за бабскую спадніцу, за фармух* – pol. *trzymać się czyjejs spódnicy*.) Vznik drobných odlišností ve frazémech stejného původu se odůvodňuje tím, že tyto jednotky „nejsou neměnnou ohraničenou skupinou, nýbrž se vyvíjejí v souladu se zákony vývoje celého jazykového systému. Pod vlivem těchto zákonů se může měnit jak komponentní složení frazémů, tak i jejich sémantika“ (Stěpanova 2004: 50).

K významům „být podřízený své ženě, být závislý na ženě“ se vztahuje také několik výrazů založených na jiných frazeologických modelech, než jaké se uplatnily u dosud probíraných frazeologismů. Např. běl. *вяроўкі віць з каго* ‚žena vůči muži: zcela někoho sobě podřízovat‘ – dosl. splétat z někoho provazy; č. *chodit v sukních* ‚být ovládaný svou dominantní ženou‘, *міт дома з некým војну* ‚muž se zlou, přísnou manželkou: být někým přísně kontrolovaný, omezovaný‘, *удэлат дома стојку* ‚manžel po příchodu domu odevzdá celou svou výplatu‘. Nezávisle na formální podobě frazeologismu je pohled na muže, který podléhá své ženě, ve všech jazycích jednoznačně negativní.

Je pozoruhodné to, jak odráží daná skupina pohled na ženu. Závislost ženy na muži je zde představena ojediněle: takovou výjimkou je polský frazém *być przy mężu* ‚nemít zaměstnání, ale pomáhat muži, který zabezpečuje oba manžele‘, který je zajímavý svou obrazností – dosl. být při muži, tedy vyjadřuje představu o závislosti ženy na muži. Zdůrazněme, že daný výraz přitom nemá negativní konotaci, neboli žena, která se nachází „ve stínu“ svého muže, není v jazyce vnímána záporně. Naopak nepřiznivě se hodnotí žena, která svého muže ovládá a řídí (negativně se tedy vnímá nejenom běl. *апынуцца над абцасам*, ale také *трымаць над абцасам каго*). Tato informace je v souladu se záporným vztahem k panovačné, agresivní ženě.

Na závěr přidáme malý komentář k několika výrazům odlišné povahy. Dosud jsme hovořili o frazémech vyjadřujících vztah k duševnímu ovládnutí (převážně) muže ženou. V běloruštině a polštině existuje také

několik frazeologismů „vypovídajících“ o ovládnání tělesném. V tomto případě je činitelem vždy muž, jedná se o m-frazémy: běl. *авалодаць жанчынай* ‚přimět ženu k pohlavnímu styku‘; pol. *posiąśc kobietę* ‚mít s ženou (obvykle první) pohlavní styk‘, *zniewolic kobietę* ‚přinutit ženu k pohlavnímu styku‘.

Závěr

V představách o partnerství muže a ženy patří jedno z nejdůležitějších míst instituci sňatku (v naivním obraze světa je nejširše zastoupena právě tato forma partnerství). O stereotypech ve vnímání genderových rolí svědčí frazémy, které jej hodnotí. Sňatek má pro muže a ženu různé významy: zatímco pro ženu je cílem (běl. *выскачыць замуж, не ханайся як пападзянка замуж*), pro muže hloupostí (pol. *było dwóch braci mądrych, a trzeci żonaty*) nebo břemenem (běl. *надзяваць сабе хамут на шыю*, č. *navlíknout na sebe chomout*). Souvislost s touto metaforou prokazují také frazeologismy, kde je žena vnímána jako břemeno a zátěž pro muže: běl. *вешаюца, навесіюца каму на шыю*, č. *uvázat si ženskou na krk*.

Omezující roli sňatku fixují také frazémy vztahující se k oběma pohlavím (č. *manželské okovy*). Sňatek se především hodnotí z pohledu jeho výhodnosti nebo nevýhodnosti (pol. *dobra, świątna partie*). Pokud jde o rozdíly, pro ženu se zdůrazňuje pozitivní možnost – výhodně se provdat (sňatek jako cíl), pro muže – negativní možnost (nevýhodné manželství): pol. *dobrze wyjść za mąż*, běl. *узяць жонку ў адной кашулі*.

Podřízenost partnerovi nebo partnerce se v konceptech ‚muž‘ a ‚žena‘ odráží různě. Ovládat fyzicky může na základě údajů našeho materiálu pouze muž (běl. *авалодаць жанчынай*, pol. *posiąśc kobietę*). Co se týká duševního ovládnání partnerem/partnerkou, vzniká zajímavá situace, kdy je velkým počtem frazémů ve všech třech jazycích charakterizován muž, který je ovládán ženou (běl. *апынуцца над абцасам*), nebo se nachází v této situaci dobrovolně (běl. *сядзець над фартухом*, pol. *trzymać się czyjeś spódnicy*). Opačná situace, kdy je žena pod vlivem muže, se v jazyce odráží velmi sporadicky (zaregistrovali jsme pouze jeden frazém v polštině). To znamená, že v dané opozici je zdůrazněn pouze jeden člen – muž, zatímco ženě se nevěnuje taková pozornost. Jazyk nejčastěji zdůrazňuje ta fakta, která se liší od normy. V našem případě lze tak za normu považovat ženu, která se nachází pod vlivem muže, zatímco muž pod vlivem ženy je anomálií, která je jazykem hodnocena negativně.

Literatura

- Apresjan, Ju. D. (1995), *Obraz čeloveka po dannym jazyka: popytka sistemnogo opisanija. Voprosy jazykoznanija*, č. 1, s. 37–67
- Bartmiński, J. (1999), Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata, in: *Językowy obraz świata*, Lublin: UMCS, s. 103–120
- Havránek, B. (1953), Význam Josefa Dobrovského pro slovanskou jazykovědu, in: *Josef Dobrovský. 1753–1853*, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 97–116
- Kartušina, Je. A. (2003), *Gendernyje aspekty frazeologii v massovoj komunikacii*, Iževsk, (autoreferát disertační práce)
- Kedron, K. (2009), Jazyk – zrcadlo kultury, in: *Klíčové problémy slovanských areálů*, Brno: Masarykova univerzita, s. 54–61
- Kirilina, A. V. (1999), *Gender: lingvističeskije aspekty*, Moskva: Institut sociologii RAN
- Kubrjakova, Je. S. – Dem'jankov, V. Z. – Pankrac, Ju. G. – Luzina, L. G. (1996): KSKT Korotkij slovar kognitivnych terminov, Moskva: MGU
- Kubrjakova, Je. S. (2004), *Jazyk i znanije*, Moskva: Jazyki slavjanskoj kultury
- Maćkiewicz, J. (1999), Kategorizacja a językowy obraz świata, in: *Językowy obraz świata*. Lublin, s. 47–55
- Maslova V. A. (2004), *Lingvokulturologija*, Moskva: Academia
- Čermák, F. a kol. (1983, 1988, 1994), *SČFI – Slovník české frazeologie a idiomatiky (Přirovnání, Výrazy neslovesné, Výrazy slovesné)*, díl I–III, Praha: Leda
- Lepešav, I. Ja. (2008), *SF – Slownik frazealahizmau*, díl 1, 2, Minsk: Belaruskaja encyklopedyja im. P. Brouki
- Stěpanov, Ju. S. (2007), *Koncepty. Tonkaja plenka civilizacii*, Moskva: Jazyki slavjanskich kultur
- Stěpanov, Ju. S. (1997), *Konstanty. Slovar' ruskogj kultury: opyt issledovanija*, Moskva: Jazyki russoj kul'tur
- Stěpanova, L. I. (2004), *Česká a ruská frazeologie*, Olomouc: UP
- Šafikov, S. G. (2007), Kategorii i koncepty v lingvistike, *Voprosy jazykoznanija*, č. 2, s. 3–17
- Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J. (2005), *Co na srdci, to na jazyku*, Praha: Karolinum
- Wierzbicka, A. (1993), Semantika, kultura i poznanije: oščeečelovečeskije ponjatija v kulturospecifičnych kontekstach. *Thesis*, č. 3, s. 185–206
- Zolotyh, L. G. (2008), *Kognitivno-diskursivnye osnovy frazeologičeskoj semantiki*. Belgorod, disertační práce